

Основно Начело Лазе Костића – Критички Осврт
Предраг Чичовачки

Поводом представљања новог издања Костићевог *Основног начела*, част ми је и задовољство да се критички осврнем на то углавном заборављено дело.¹ Ја ћу га публици представити и анализирати путем пет карактеризација: то дело је (1) амбициозно, (2) незавршено, (3) хумористично, (4) провокативно, и (5) повремено бриљантно.

(1) Др. Лаза Костић је своје дело издао 1884. године, у *Летопису Матице Српске*, под пуним називом: *Основно начело: Критички увод у општу филозофију*. То није био први Костићев филозофски рад. Већ 1880. године, он такође у *Летопису* објављује свој спис: *Основа лепоте у свету, с особитим обзиром на српске народне песме*. Ваља се подсетити да су у српској култури тога времена филозофски радови били ретки. Филозофски језик је био неизграђен, превода најзначајнијих филозофских дела није било, а до било каквих филозофских дела се тада у Србији тешко долазило. Српски филозофски живот, уколико се о њему уопште може говорити, био је у зачетку. Стога изненађује амбиција са којом је Костић приступио свом делу. Ту амбицију нескривено најављује већ сам наслов: "Основно начело", под чиме се мисли на онај базични принцип који одређује рад васцелог космоса, у сваком његовом виду и облику. Такве амбиције нису наравно биле нове и непознате. Њих су гајиле још стари грчки филозофи пре Сократа. Деветнаести век је у европској култури био век великих амбиција и пројеката, последњи век којим је доминирала идеја сталног и незаустављивог прогреса. Најпознатији симбол тих амбиција је била Дарвинова теорија еволуције (тј. теорија о постанку врста и пореклу човека), која Костића несумњиво надахњује, али са којом се он и критички суочава у свом делу. Други најважнији правац у ком се трагало за

¹ Ово је текст излагања одржаног у читаоници "Лаза Костић" у Сомбору, 14. X. 2015. године, поводом представљања новог издања Костићевог *Основног начела* (Сомбор: Библиотека Сомборска Баштина, 2015).

основним начелом за Костићева живота је била такозвана психофизика (тј. настојање да се на научни начин једном за свагда разјасни однос психичког и телесног). Иако објављен на српском језику, Костићевом раду треба приступити у контексту тих европских амбиција. Још директније него *Основе лепоте у свету*, које своју тематику разматрају с обзиром на европској култури мало познате српске народне песме, *Основно начело* (у коме нема позивања на српске народне песме) је Костићев покушај укључивања у европске токове и вођења расправе по европским стандардима.

(2) Ако је изненађујуће то да је Костић покушавао да напише тако амбициозну и студиозну расправу, још је више изненађујуће то да ју је објавио у незавршеној форми. Нема сумње у то да је, бар повремено, Костићева амбиција била да створи један филозофски систем. Иако он не помиње Хегела, Фихтеа или Шелинга, Костић је удаљен од тих најамбициознијих филозофских система само неколико деценија. Он цитира Шопенхауера, који је такође веровао да је изградио потпуни систем филозофије. Али Костић сигурно није могао мислити да је његов задатак завршен; он засигурно није могао мислити да је то што је он скупии и објавио нешто више него скица и костур једног будућег система. Погледајмо, на пример, последњи пасус *Основног начела*, са посебним освртом на другу реченицу, коју ћу ја овде цитирати у курзиву:

Да ли је начело укрштаја међу основним законима у васелени, да ли је то начело главна, скоро једина основа васелене? *Ми ћемо покушати, да на то одговоримо колико можемо исцрпно и коначно, те смо зато наумили не само да га изнесемо у језгри и да га спроведемо кроз све главне врсте и појаве његовог развитака. То је задатак овог нарцрта опште филозофије.*

Друга реченица говори у футуру о томе шта још треба да буде учињено. Последња реченица признаје да је ово само нацрт, или, да употребимо израз из подналова књиге, увод. Амбиција са почетка расправе ја сада одложена за

неко будућу време, за неки будући пројекат. Колико је мени познато, Костић није никада покушао да то обећање испуни. Међу његовом заоставштином нису нађени никакви папири који сугеришу наставак ове расправе. Додуше у *Књизи о Змају* има подоста филозофских мисли, али оне су тамо фрагментарне и могу се читати и разумети без икаквог познавања *Основног начела*.

Осим што је *Основно начело* садржински незавршено, оно је то и формално. Расправа је подељена у пет делова и понекад није лако разумети како они могу бити делови исте целине. Да се музички изразимо, у току писања, аутор мења регистре на изглед произвољно. Прецизније речено, мења се начин расправе, тема расправе и тон писања, а да се не види шта је оправдање таквим променама – осим ако то није да су различити делови писани у разним временских периодима и са знатним паузама. Делу фали формално јединство, и оно је, чак и ако представља само увод и нацрт, објављено пре времена и без довољно уредничке обраде. Док је Костић био познат по "гланцању" својих песама, *Основно начело*, баш као и *Основе лепоте у свету*, објавио је пре времена, у незавршеној форми.

(3) Др. Лазар Костић је изгледа вазда био спреман за хумор, чак и када је писао филозофске списе. Он, додуше, почиње свој спис у маниру озбиљном и ученом, онако како то и доликује том жанру. Но, његово мишљење се тој озбиљности опире, она му је неприродна, као нечије туђе перје којим се не треба китити. Тај пречански Србин, из земље коју већина његових филозофских "саговорника" не би ни знала да лоцира на мапи Европе, неће да дрхти пред светским ауторитетима и понавља сваку њихову мисао као да су оне изворни свети списи. Баш супротно, са готово дрчним самопоуздањем он те мисли износи на видело и премерава својим аршином, понекад их истрже из контекста, па чак ту и тамо ставља у уста славном аутору и оно шта овај баш и не би тако олако изрекао. Читалац, међутим, овде има чему да се насмеје, чак и кад је порука озбиљна, јер жаока обично погађа на право место. Лазин сатирични хумор је дакле не само освежавајући за ову врсту литературе, него је и крајње поучан. Тај сатирични хумор је сличан карикатури: Лаза карикира

нека гледишта својих учених предходника, он им увећава носеве, браде, или већ неки жврк на глави. Али као што карикатуриста не сме да омаши тиме што ће на свом цртежу пренагласити онај елеменат лица који није најкарактеристичнији и најдоминантнији, тако и Костић не може так тако да се подсмева светским интелектуалним величинама ако не погађа у слабу тачку, у скривену опсесију, или макар привремено неумерен занос.

Костић се тако подсмева Дарвину да је толико оптерећен принципом утилитаризма, да никако не може да схвати да можда неупоредиве боје орхидеје, или пауново перје, не морају да служе неком конкретном корисном циљу, била то одбрана или потенцијално привлачење женке ради парења и продужења врсте. Дарвину је страна идеја да природа може да се игра и да не мора да увек буде сврсисходна, као што је природним научењацима невероватно да однос душе и тела не може у крајњој линији бити сводив на неку познату или непознату материјалну супстанцију (као што је, на пример, етар).

Великом шампиону рационалистичке филозофије, Лајбницу, Костић се подсмева због своје теорије о "поставној, престабилованој" хармонији. Не прихватајући постојање само материјалне супстанце, а опет незадовољан Декартовим непремостивим дуализмом између духа и тела (прецизније: мислеће и протежуће супстанције), Лајбниц постулира и деценијама развија тезу о хармонији између духа и тела коју је од самог стварања предодредио Бог. Та хармонија постаје толико моћна и толико значајна да и сам Бог, у свој својој креативној моћи и превасходној мудрости и доброти, не може а да не следи принципе те хармоније. Ту Костић, добар познавалац Хомера, не пропушта прилику а да, подспрдајући се, не укаже на скромно порекло те "Царице васељенске". Већ у *Илијади* Хомер показује да је првобитно значење "армоније" баш то да се две даске при градњи чамца или брода тако ужљебе да оне постану неодвојиве. Како се онда не подсмехнути Лајбницу, па и читавој ученој дворској Европи, кад заборављају да је Царица Армонија имала скромније порекло и од Пепељуге.

Од свих великана и учених глава Европе, Костић се ипак највише подсмева Канту. Док нас је Лајбиц зачарао у вези с пореклом хармоније, Кант је замутио наше разумевање симетрије. Сад уместо "преставне хармоније" Лајбницева налазимо "неконгруентне премце" Кантове. Да се човеку одмах заврти у глави од страшног израза "неконгруентни премци", па да брже боље научи до лопе језик изговарајући ту фразу учено и отмено! А ако ко завири у тај страшни израз па покуша да види шта је њиме, ако ишта, објашењено, наићи ће само на пресицање из шупљег у празно.

Највише се Костић ипак подсмева Кантовом младалачком учењу о интелегентом животу на другим планетама Сунчева система. Занесен Њутном и његовим принципом гравитације, Кант покушава да разлучи какав је тачно однос између близине (односно удаљености) од сунца и степена интелигенције бића која живе на планетама Сунчевог система. Костић цитира Канта који закључује како „се савршенство умнога као и физичкога живота на планетама, од Меркура па до Сатурна, а можда и даље (ако имају даље планете) увеличава и напредује са њиним правим размаком [*in einer richtigen Gradfolge*] од сунца". У својој *Општој природној историји и теорији неба*, изводи Кант даље којекакве небулозне закључке о животу, вредноћи, па чак и навикама у вези спавања интелигентних становика тих планета.

Како човек да одоли а да не жацне тог „највећег мислиоца” највећег „мислилачког народа” Европе?

(4) Костићев саркастични хумор био би неумесан да је самом себи сврха, да је чисто подругивање. Пажљивије читање његовог текста нас уверава да то није случај. Хумор је ту у функцији критике, и то оправдане критике, коју тај хумор чини још упечатљивијом. Костић с правом учавља: "У великих умова и погрешке и заблуде су велике". Можда највеће од тих погрешки и заблуда код великих умова настају због тога што они, понесени снагом свог умног мишљења, не могу у исто време да примете границе и једностраност тог начина мишљења. Слепилу и заблуду води не видети колико ирационалног укључује и најрационалније мишљење. Кад такво мишљење није спремно да

буде самокритичко, кад оно није у стању да сагледа своју једностраност, онда оно постаје не само карикатура, него се почесто претвара и у своју супротност. Тако Костић указује на слепило Аристотелово који, опчињен монизмом, "налази" монизам и код таквог принципијелног дуалисте као што је Емпедокле. У свом монистичком предубеђењу, Аристотел препозанаје и хвали *филотес* и *филија* (љубав и пријатељство) код Емпедокла, као начело које спаја, саставља и уједињује. Али он потпуно смеће с ума да код Емпедокла постоји прокламован још један, једнако важан принцип – принцип раздвајања, одбијања и мржње. Тек то двоје, с правом истиче Костић, "чине једно, али једно јединство у двојству, двојство у једнини".

Када се Костић спрда са Кантовим "рационалним спекулацијама" о интелегентом животу на другим планетама, он додуше ту подврагава руглу једно гледиште од кога је касни, "критички" Кант одустао. Вероватно је Костић требало да истакне ту разлику између прекритичког и критичког Канта, али његово расправљање о Кантовом младалачком гледишту не представља удаљавање од главног проблема Костићеве расправе. Исконска је човекова тежња да нађе тај један, основни принцип, на коме почива структура свег нам познатог света. Научници и Костићевог и нашег времена показују предрасуде према материјалном принципу, и ради одбране тог принципа спремни су да постулирају и постојање такве супстанције као што је етар. Костић убедљиво илуструје принципијелне проблеме са основним начелом које би било (само) материјално. Он нуди алтернативно објашњење у виду принципа укрштања, који је бар делимично разјашњен кроз принципе симетрије и хармоније. Ако је Костић у праву, ако је принцип укрштања заиста основни за појаве са којима се сусрећемо у нама познатом свету, онда је тада оправдано и његово питање које поставља пре него што разматра Кантове спекулације о интелигенцији ванземаљских бића: питање унутрашњих и непремостивих граница сазнања људског ума. Другим речима, проблем је овај: ако је неки принцип заиста важећи у целокупном нама познатом свету, имамо ли било какву рационалну основу да верујемо да је тај исти принцип важећи у сваком слоју и аспекту васцелог бића, за сва времена?

Опрезни Мил је одбијао да се упушта у такве спекулације и сумњао је да постоји основа на којој се може донети објективан суд по том питању. Кант, бар у младости, није могао да обузда своје спекулације и тврдио је далеко више него што треба и сме.

Важно је ту уочити и оно о чему је Костић пропустио да дискутује у *Основном начелу*. Такозвани "критички" Кант, аутор *Критике чистог ума*, такође се бави истим оним питањем којим се бавио у младости и до кога је Костићу било толико стало; само је овог пута, пар деценија касније, његов одговор дубоко и систематски промишљен. Не одриче критички Кант да постоје други интелигентни облици живота на другим планетама, и то можда чак далеко суптилнији од овог нашег. (Уосталом, за време Кантовог живота, уопштено се веровало да друге интелигентне форме живота постоје свуда у универзуму.) Кант сада опрезно опимиње да, све док се не суочимо са таквим бићима, ми не можемо засигурно знати ни њихову егзистенцију, а још мање природу и границе њихове интелигенције. Но у нешто друго ми можемо бити сигурни: структура људског ума, и структура људских сазнајних способности, таква је да, шта год да ми покушавамо да сазнамо, да ли у овом нама датом свету или неком другом, за сада још непознатом, наше сазнање се увек мора одвијати на исти начин, вођено идентичним принципима за сва људска бића. (Ти принципи су за Канта априорне форме интуиције, тј. време и простор, и априорни базични појмови, тј. категорије разума.) То значи да, бар условно, Кант даје позитиван одговор на Костићево питање, на питање о универзалној ваљаности основног начела. Насупрот Милу, који одриче да ми имамо основу на којој бисмо могли дати такав одговор, Кант тврди да је одговор могуће дати, да је он доказан (у *Критици чистог ума*), и да је одговор позитиван: оно начело које би било основно у овом и на овом свету мора бити – бар што се људског сазнања тиче – такође и важеће начело у сваком другом свету. То није зато што ми са сигурношћу можемо тврдити да знамо структуру целокупног (познатог и непознатог) света, већ зато што ми знамо како функционише, и како мора да функционише, људско сазнање, без обзира са каквим се предметом суочава.

(5) Ми смо се, наизглед, удаљи од Костића и његовог *Основног начела*. Но тај излет до Кантове *Критике чистог ума* нам само помаже да увидимо колико се Костић, у својој амбициозној расправи, приближио дубоким и фундаменталним филозофским проблемима свога доба. Сада нам остаје да укажемо на то да је он додао и свој, ни у ком случају неважан, допринос. Ако је Кант био у праву у својој *Критици чистог ума*, онда је заправо сваки људски прогрес само ограничено напредовање. Суштински, ми остајемо тамо где смо и ко смо, без обзира на тренутна временска и просторна одређења и боравишта. Кант је то мишљење формулисао већ у осамдестим годинама осамнаестог века, али оно се није слагало са главним тенденцијама с краја тога века, а још мање са првом половином деветнаестог века. Што под утицајем Хегела, што под утицајем бројних других фактора, веровање у стални и незаустављиви прогрес се учврстио у свести водећих личности културне Европе. Лако је, међутим, превидети да је Костић временом постао сумњичав према тој идеји прогреса и да је он заступао много умереније и адекватније становиште.

Сумирајмо прво овде неке од резултата Костићеве расправе, да бисмо увидели у чему је његова главна идеја, у коликој мери је она у супротности са водећим тенденција његовог времена, и зашто он можда никада није завршио своју расправу коју је почео са таквим нескривеним амбицијама.

У току свог релативно систематског испитивања већег броја водећих научних и филозофских гледишта, Костић се уверава да наука и филозофија функционишу под бројним заблудама. Једна од њих је вера у материјално основно начело, које би као некаквом магијом објаснило и човеков духовни и уметнички живот, и свело га на неки материјални механизам или супстанцију. Друга од њих јесте да постоји некакав духовни принцип (као, на пример, Хегелов), који попут неке магичне синтезе надилази све тезе и њихове антитезе, те води до "самоостваривања апсолутног духа" у природи. Трећа је Кантов формални принцип, кога се ни сам Кант није доследно држао, па је на њега заборавио већ у својој етици и политичкој филозофији.

Основна грешка свих тих приступа, коју Костић јасно увиђа и неколико пута понавља, јесте да сви они бркају идеје и појаве. Идеје, то јест, већ учаурени појмовни оквири, намећу се појавама, као што се корсет намеће телима да се утегну и изгледају витко, без обзира да ли она јесу таква или нису. И мислиоцима научницима и мислиоцима филозофима, идеје су важније од стварности коју оне покушавају да сазнају и објасне.

Оно што је Костић такође јасно видео и отворено заступао јесте потреба да се у сазнање укључе све људске способности, а не да се искључиво бреме одговорности пребаци на само једну од њих. Он то најјасније изражава при крају расправе кад нас уверава у мишљење које је већ изражено (али касније донекле и побијано) код Платона, о нужности споја филозофског и поетског, мисаоног и имагинативног, умног и чулног. И у сазнању, и у сваком другом опхођењу, неопходно је укрштање сила и елемената. Укрштај је основно начело васцеле природе, па и људског сазнања.

Сваки такав укрштај се манифестује или као симетрија или као хармонија. Симетрија је укрштај елемента или сила које једна другу уравнотежавају у својој различитости. Хармонија је укрштај елемената или сила које се допуњују у заједничком функционисању. "То нам доказује да хармонија није ништа друго до изврнута, или боље склопљена симетрија; и обрнуто: симетрија је изврнута, или боље расклопљена хармонија.... Хармонија је синтеза симетрије. Симетрија је анализа хармоније".

Костић не мисли да је он тим принципом укрштања пронашао нешто ново. Та није ли тај принцип присутан већ код Емпедокла и Хераклита? Не можемо ли га назрети још и раније, код Хомера? Још боље речено, није ли тај принцип укрштања, то основно начело васцелог космоса, имплицитно и интуитивно познато свим епохама и свим људима са здраворазумским односом према свету?

Али ако је тај принцип био одувек познат, одувек важећи, шта ћемо онда се принципом прогреса? Ако смо ми успели да заборавимо на такав основни принцип, није ли наш такозвани прогрес онда можда назадовање?

Костић се усуђује да скрнави једну од највећих светиња деветнаестог века и читаве модерне епохе: веру у незаустављиви прогрес. Но није ли у тај прогрес сумњао и највећи шампион науке девестаестог века, Чарлс Дарвин? Костић цитира Дарвина, највећег заступника принципа еволуције, како каже: "Напредак није никакво правило у природи". Костић штавише у Дарвиновим делима налази дивљење према мишљењу Франсиса Галтона, који у чувеној књизи, *Наследни геније*, настоји да покаже да су стари Атињани били бар два пута паментнији од савремених Енглеза, то јест тачно онолико пута колико су ти исти Енглези паметнији од својих колонијалних поданика у Африци који још живе као примитивна племена.

Сувише занесени ватреним пламеном Прометејевим, Костићеви савременици, баш као и водећи умови Европе с краја деветнаестог века, заборавили су на Прометејовог брата, Епитемеја. Док је Прометеј онај који види унапред и хрли ка тој будућности, Епитемеј гледа уназад и схвата до које мере прошлост, укљујући и ону давну, још увек и заувек одређује нашу садашњост. У Платоновом дијалогу "Протагора", тај брат, Епитемеј, назива се "назадним". Костићев принцип укрштања нас подсећа, и опомиње, да су нам оба брата потребна у нашем суочавању са стварношћу, као и у нашим настојањима да нађемо здрава решења за проблеме које нам та стварност непрекидно намеће. Двадести век је у људској историји био врхунац Прометејских тежњи и Прометејског слепила. Тај век није имао слуха за Костићев принцип укрштања, за тај наук који може да нам помогне да не понављамо изнова грешке прошлости. Можда је двадесет први век, који је почео са мрачним предосећањима надолazeће катаклизме, можда боље време и плодније доба за умеренији, балансиранији и здравији однос према стварности. Костић нам је оставио у аменет филозофско-поетску расправу која је у много чему фрагментарна и незавршена. Упркос томе, Костићев принцип укрштања, то бриљантно спајање поезије и филозофије, маште и разума, срца и мозга, иако још увек потцењено, остаје трајно благо у нашој филозофској и културној баштини.